

Тема 3. Склад і структура особистості.

План.

1. Індивід, людина, особистість, індивідуальність, суб'єкт.
2. Психологічна структура особистості.
3. Активність особистості та її джерела. Потреби і мотиви.

Класифікація потреб.

4. Мотиви та цілі діяльності. Класифікація мотивів поведінки.
5. Спрямованість особистості.

1. Індивід, людина, особистість, індивідуальність, суб'єкт

Для розуміння природи особистості потрібно з'ясувати співвідношення цього поняття з іншими поняттями, що використовуються як у класичній, так і в сучасній психології. Це насамперед поняття *індивіда, людини, особистості, індивідуальності, суб'єкта*. Людина народжується на світ з генетичне закладеними в неї потенційними можливостями стати саме людиною. Не слід вважати, що немовля — це "чиста дошка" (*tabula rasa*), на якій під впливом соціуму "пишуться" ознаки людяності. Немовляті притаманні анатомічні та фізіологічні властивості тіла й мозку, що належать тільки людині. Вони забезпечують у перспективі оволодіння прямоходінням, знаряддями праці та мовою, розвиток інтелекту, самосвідомості тощо. Але система біологічних, генетичних, анатомічних, фізіологічних чинників передбачає становлення людини лише в певних соціальних, культурно-історичних умовах цивілізації. Щоб підкреслити біологічно зумовлену належність новонародженої дитини і дорослої людини саме до людського роду та відрізнити їх від тварин, використовують поняття індивіда як протилежне поняттю особини тварини.

Тільки індивідні якості, тобто притаманні людині задатки, анатомо-фізіологічні передумови закладають підвалини створення особистості. *Індивід — це людська біологічна основа розвитку особистості у певних соціальних умовах.*

Якщо уявити, в слід за П. Жане, неймовірно: що внаслідок якихось драматичних подій зникли створені людством культура, мистецтво, наука, техніка, різноманітний предметний світ, інститути людської соціалізації, а маленькі діти залишилися в цих умовах без дорослих, які втілюють у своїй спільній діяльності суспільні стосунки, то розвиток індивіда за антропологічним типом припинився б, став неможливим і пішов би шляхом, характерним для тваринного світу. Зрозуміло, що про розвиток особистості в таких умовах зайве говорити.

Про це свідчать факти з життя дітей, які змалку потрапили до тваринних (вовчих) зграй. Такі діти хоч і народились індивідами, але їхній розвиток був деформований у середовищі тварин. Тому ці діти не стали людьми, їх так і не вдалося повернути на шлях людського розвитку. Ці факти доводять вирішальну роль соціального оточення, культурно-історичного середовища та властивих людині засобів соціалізації індивіда, творення особистості.

Особистість — це індивід із соціально зумовленою системою вищих психічних якостей, що визначається залученістю людини до конкретних суспільних, культурних, історичних відносин. Ця система виявляється і формується в процесі свідомої продуктивної діяльності і спілкування. Особистість опосередковує та визначає рівень взаємозв'язків індивіда із суспільним та природним середовищем. У філософсько-психологічному аспекті особистість - це об'єкт і суб'єкт історичного процесу і власного життя.

Розвиток особистості відбувається у конкретних суспільних умовах. Особистість завжди конкретно-історична, вона — продукт епохи, життя своєї країни, своєї сім'ї. Вона - очевидець та учасник суспільного руху, творець власної і загальної історії, об'єкт і суб'єкт сучасності.

Слід адекватно співвідносити поняття людини й особистості. Людина як соціальна та біологічна істота є носієм особистості. Поняття людини значно ширше за поняття особистості, бо включає у себе велике коло соціальних і біологічних ознак—антропологічних, етнографічних, культурних та ін.

Особистість характеризується якісними та кількісними проявами психічних особливостей, які утворюють її індивідуальність. *Індивідуальність — це поєднання психологічних особливостей людини, що утворюють її своєрідність, відмінність від інших людей.* Індивідуальність проявляється у здібностях людини, в домінуючих потребах, інтересах, схильностях, у рисах характеру, в почутті власної гідності, у світобаченні, системі знань, умінь, навичок, у рівні розвитку інтелектуальних, творчих процесів, в індивідуальному стилі діяльності та поведінки, в типі темпераменту, в характеристиках емоційної та вольової сфер тощо. Індивідуальність формує важливу характеристику особистості людини, яка забезпечує властивий тільки їй стиль взаємозв'язків з навколишньою дійсністю.

2. Психологічна структура особистості

Особистість слід розглядати як складну систему, в якій диференціюються та інтегруються психічні властивості, що розвиваються в індивіді під впливом соціальних факторів в умовах здійснення ним діяльності та спілкування з іншими людьми. Тому особистість можна вважати "системою систем", на що вказував Г.С. Костюк.

Можна виділити три основні аналітичні напрями, у річищі яких здійснювалися спроби формування базових системних засад побудови цілісної психологічної структури особистості, про що вже йшлося у попередніх розділах. Це соціально-психолого-індивідуальний, діяльнісний та генетичний напрями.

Прикладом може слугувати функціональна динамічна психологічна структури особистості. Виділено у структурі особистості чотири підструктури: соціально зумовлену підструктуру спрямованості особистості; підструктуру досвіду; підструктуру психічних процесів; підструктуру біопсихічних властивостей особистості. Крім того, вчений розглядав і другий ряд — підструктури здібностей і характеру. Із застосуванням принципу

"накладання" одного ряду підструктур на другий був зроблений крок до системної побудови двовимірної психологічної структури особистості.

Цікавий і перспективний проект синтезу інших двох вимірів психологічної структури особистості здійснив у 30-50-х роках відомий німецький психолог *Ф. Лерґи*. Він запропонував поєднати соціально-психолого-індивідуальний і діяльнісний плани особистості у вигляді двовимірної горизонтально-вертикальної схеми. Цей варіант побудови структури особистості підтримали українські психологи Г.С. Костюк і П.М. Пелех.

За *Ф. Лершем*, горизонтальний параметр особистості утворюють психічні процеси та функції, що виникають і розвиваються в особистості на основі "закону комунікації". Горизонтальний вимір складається з чотирьох "членів": мотиваційного, чуттєвого (або емоційного), пізнавального, діяльнісного.

Вертикальний параметр особистості розглядається як внутрішній результат "горизонтальної діяльності", як внутрішні сили особистості, котрі утворюють нашарування у формі диспозиції психічних властивостей, навичок, звичок тощо. Вони динамічні, бо беруть участь у "горизонтальній" діяльності особистості — у відчутті, сприйманні та інших психічних процесах.

Вертикальна структура особистості утворюється такими диспозиціями, як:

- а) особистісна надбудова;
- б) ендогамна основа особистості — її внутрішні спонукання, прагнення, потреби та почуття як мотиви діяльності;
- в) зовнішній обсяг переживань особистості — її відчуття, сприймання, уява, пам'ять, фантазія, мислення, діяльна поведінка тощо;
- г) життєва основа особистості — сукупність органічних процесів живої істоти, серед яких найважливішими є фізіологічні процеси у нервовій системі.

Підсумовуючи аналіз наукових даних, можна стверджувати, що в основі системної психологічної структури особистості лежать три базових виміри: I — соціально-психолого-індивідуальний — вертикальний; II — діяльнісний — горизонтальний; III — генетичний — віковий, за допомогою якого характеризується рівень розвитку властивостей особистості, її задатків і здібностей на певному етапі становлення індивіда як особистості.

Здійснюючи аналіз і синтез системної психологічної структури особистості, треба усвідомлювати, на якому рівні узагальнення ведеться побудова цієї структури. Так, якщо говорити про поняття "психологічна структура" як про аспект складної соціально-психолого-індивідуальної за своєю природою системи з певними властивостями, що постійно розвивається і реалізується у формі діяльності та спілкування, то його можна віднести до першого, найвищого рівня узагальнення, з якого має починатися процес конкретизації цього поняття.

Другому рівневі конкретизації властивий розгляд трьох вимірів — соціально-психолого-індивідуального, діяльнісного та генетичного — як базових параметрів психологічної структури особистості. На третьому рівні ведуться диференційований та інтегративний аналіз і синтез підструктур (спілкування, спрямованості, характеру, самосвідомості, досвіду, інтелекту, психофізіологічних властивостей), компонентів (потребнісно-мотиваційного, інформаційно-пізнавального, цілеутворюючого, результативного, емоційно-почуттєвого) та рівнів розвитку (здатки, властивості, здібності) в межах основних параметрів.

Четвертий умовний рівень конкретизації аналізу і синтезу психологічної структури особистості утворюють психічні властивості, функції і процеси. Елементи підструктур і компонентів перших двох вимірів — соціально-психолого-індивідуального та діяльнісного, а третій, генетичний, лише окреслений без диференціації на задатки, здібності та рівні розвитку.

На п'ятому умовному рівні конкретизації аналізу і синтезу психологічної структури особистості стає можливою класифікація конкретних властивостей і власне здібностей особистості до певних видів діяльності.

Наступним кроком у розробці системного психологічного уявлення про особистість має стати дослідження взаємодії між підструктурами, компонентами і рівнями розвитку психологічної структури. Принагідне застосовувати ті дані, що вже існують у психологічній науці — у працях Б.Г. Ананьева, Е.С. Костюка, О.М. Леонтьєва, Ф. Лерша, С.Л. Рубінштейна та ін.

Особистості властива самосвідомість, тому їй притаманний і третій тип взаємовідносин. Цей тип можна назвати егоординаційним — він виявляється в самопізнанні, самоорганізації та самовдосконаленні особистості в процесі діяльності та поведінки на основі -Я-підструктури особистості.

3. Активність особистості та її джерела. Потреби і мотиви. Класифікація потреб.

Основу мотиваційної сфери особистості становлять *потреби* — динамічно-активні стани особистості, що виражають її залежність від конкретних умов існування і породжують діяльність, спрямовану на зняття цієї залежності.

Одна з властивостей потреб — їх *пасивно-активний характер*. З одного боку, вони задаються людині умовами її біосоціального існування й пов'язані з виникненням дефіциту в нормальній життєдіяльності — соціальній або біологічній, з іншого — потреби детермінують активність, спрямовану на усунення цього дефіциту.

Іншою властивістю потреб є їх *суб'єктивно-об'єктивний характер*. У процесі мотивації суб'єктивна й об'єктивна сторони потреби виступають як єдність протилежностей.

Суб'єктивний бік потреби характеризується кількома моментами:

- а) конкретний нестаток, потреба;

б) суб'єктивне середовище потреби, фон, тобто внутрішня система потреб, рівень їх розвитку і стану в цю мить, які посилюють або послаблюють імпульс до дії;

в) суб'єктивні засоби задоволення потреб;

г) суб'єктивна цінність значущості задоволення потреби й зусилля, необхідного для її задоволення.

Об'єктивний бік потреби:

а) об'єкт нестатку потреби;

б) об'єктивне середовище — ситуація, що сприяє або не сприяє її задоволенню;

г) об'єктивні шляхи — засоби, можливості задоволення потреби;

д) об'єктивна цінність — значущість задоволення потреби й зусилля, необхідного для її задоволення.

Однією з головних властивостей потреб є предметність. Стан потреби характеризується чіткою предметною спрямованістю. Потреба в предметі відчувається заради його опанування як необхідного, але відсутнього в дану мить компонента в цілому.

Суттєвим аспектом потреб є їх *суспільно-особистісний характер*. Потреби індивіда пов'язані з потребами суспільства, вони формуються й розвиваються в контексті розвитку останніх, їх не можна зрозуміти, не досліджуючи історичний розвиток суспільства. Розвиток цієї системи не є процесом, який розгортається тільки "від індивіда", він є результатом розвитку його зв'язків з іншими людьми. Включаючись до кожної нової спільноти, особистість засвоює її потреби.

Класифікація потреб

Потреби, притаманні людині, можна поділити на базові, похідні та вищі.

1. *Базові потреби* — це потреби в матеріальних умовах і засобах життя, у спілкуванні, пізнанні, діяльності й відпочинку.

2. *Похідні потреби* — формуються на основі базових, до них належать естетичні потреби, потреба у навчанні.

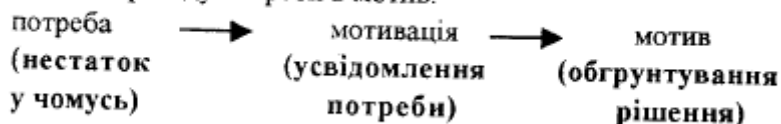
3. *Вищі потреби* включають, насамперед, потреби у творчості й творчій праці.

4. Потреби й мотиви

Потреба, опосередкована складним психологічним процесом мотивації, являє собою психологічну форму мотиву поведінки.

Потреба — це нестаток суб'єкта в чомусь конкретному, а мотив — обґрунтування рішення задовольнити або не задовольнити зазначену потребу в даному об'єктивному і суб'єктивному середовищі.

Схема переходу потреби в мотив:

Мотивом може стати тільки усвідомлена потреба і тільки в тому разі, якщо задоволення цієї конкретної потреби, багаторазово проходячи через етап мотивації, безпосередньо переходить у дію.

З часом, якщо дія стала звичною, між потребою та дією встановлюється прямий зв'язок. Процес мотивації, здійснений раніше, залишається в неактуалізованому стані. Наприклад, кожного дня, ідучи на роботу чи навчання, людина не замислюється над тим, чому вона це робить, які потреби спонукають її працювати або вчитися. Відповідне рішення було обгрунтоване людиною раніше, коли вона вибирала собі професію або навчальний заклад. Обгрунтування такого рішення нерідко пов'язане з внутрішньоособистісними конфліктами; можливість їх виникнення обумовлена тим, що поведінка людини має поліпотребнісну детермінацію. Різноманітні потреби можуть як співіснувати, так і суперечити одна одній. З чисто пізнавальної точки зору людину може цікавити одна професія, з матеріальної — інша, з позиції престижу — третя тощо.

Одже, мотив є результатом мотивації і являє собою внутрішню психологічну активність, що організує та планує діяльність та поведінку, в основі яких лежить необхідність задоволення потреби.

4. Мотиви та цілі діяльності

Мотиви діяльності людини пов'язані з її цілями. Цілі й мотиви дій можуть збігатися. Наприклад, якщо студента спонукає до виконання лабораторної роботи прагнення засвоїти певні знання або навички, то тут цілі і мотив його дій збігаються. Якщо студент керується у своїх діях не стільки інтересом до змісту, скільки прагненням одержати позитивну оцінку або уникнути неприємностей за невиконання завдання, то мотив і безпосередня цілі його діяльності явно нетотожні.

На відміну від цілей, далеко не всі мотиви актуально усвідомлюються людиною. Поряд із добре усвідомленими інтересами, прагненнями, переконаннями у психічному житті людини мають місце й такі особистісні тенденції та установки, які недостатньо адекватно усвідомлюються, що зумовлює викривлення у світобаченні, у поведінці.

Класифікація мотивів поведінки, діяльності особистості

Під інтересами розуміються мотиви, у яких втілюються емоційно забарвлені пізнавальні потреби особистості. *Інтерес* є не що інше, як емоційно забарвлена інтелектуальна вибірковість; інтерес виникає тоді, коли його об'єкт викликає емоційний відгук. В інтересі поєднуються емоційне та раціональне.

Безпосередні інтереси пов'язані, передусім, з емоційною привабливістю діяльності, спрямованої на відповідний об'єкт. *Опосередковані інтереси* стосуються результату діяльності. В них переважає компонент розуму. Безпосередні та опосередковані інтереси тісно пов'язані між собою.

Кількісними характеристиками інтересів є їх широта, глибина та стійкість.

Широта інтересів визначається кількістю об'єктів, сфер діяльності, які мають для особистості стійку значущість. Розкиданість інтересів у поєднанні з поверховістю виступає як негативна риса особистості.

Глибина інтересів показує ступінь проникнення особистості у зміст об'єкта, що пізнається. Іноді глибина інтересів негативно корелює з їх широтою, і тоді про людину кажуть, що вона має уявлення про все потрошки.

Стійкість інтересів виражається у тривалості збереження відносно інтенсивного інтересу. Стійкими є інтереси, які найповніше відповідають основним потребам особистості й тому стають істотними рисами її психологічного складу.

Широта, стійкість та глибина інтересів певною мірою віддзеркалюють напрям розвитку здібностей особистості. Так, стійкий інтерес дитини до музики, який проявляється в постійній увазі до всього, що пов'язане з музикою, найімовірніше, свідчить про наявність у дитини музичних здібностей.

Прагнення — це мотиви, в яких виявляються потреби особистості в умовах спеціально організованої її діяльності. Причому ця діяльність може бути домінуючою протягом досить тривалого часу життя людини. Так, у діяльності студентів виявляється прагнення закінчити навчальний заклад, приступити до роботи за фахом. Іноді — залежно від змісту та ступеня її усвідомленості — прагнення може набути вигляду потягу чи бажання.

Переважання тієї чи іншої мотиваційної тенденції (мотиву прагнення до успіху або мотиву уникнення невдачі) завжди зумовлене вибором ступеня складності задачі. Люди з переважанням мотиву прагнення до успіху вибирають задачі середнього ступеня труднощі. Якщо людина орієнтована на уникнення невдачі, вона надає перевагу задачам дуже легким (їх вибір гарантує успіх) або дуже важким (якщо вона не може вирішити задачі цього класу, це не викликає в неї великого смутку, бо невдача із задачами, з якими навряд чи хто впорається, не дає приводу для сорому та почуття приниження).

Ситуація, в якій актуалізується мотив досягнення, характеризується таким чином: людина розуміє свою відповідальність за наслідки.

У такій ситуації актуалізуються мотиви прагнення до успіху та уникнення невдачі. Людям із мотивом прагнення до успіху притаманні такі особливості:

- ситуація досягнення як особистий фактор;
- упевненість в успішному наслідку;
- активний пошук інформації для судження про свої успіхи;
- готовність узяти на себе відповідальність і рішучість у невизначених ситуаціях;
- велика інтенсивність прагнення до мети;
- отримання підвищеного задоволення від цікавих задач;
- бажання робити більш чи менш складну роботу, але таку, яку можна реально виконати;
- відсутність ентузіазму до розв'язання нескладних чи простих задач;

- здатність не розгубитися в ситуації змагання чи перевірки
- прагнення до розумного ризику;
- середній, реалістичний рівень домагань;
- велика завзятість у випадку виникнення перешкод;
- підвищення рівня домагань після успіху та зниження - після невдачі.

Треба зазначити, що, хоча в житті існує багато ситуацій досягнення (наприклад, у навчальній, професійній діяльності), відмінність У мотивах виявляє себе в тому, що одні люди шукають, такі ситуації, інші уникають їх. Коли ситуація досягнення не може реалізуватися одномоментно, а потребує значних зусиль протягом тривалого часу (наприклад, зростання професійних досягнень), кожний окремий результат оцінюється людиною з погляду наближення до остаточної мети.

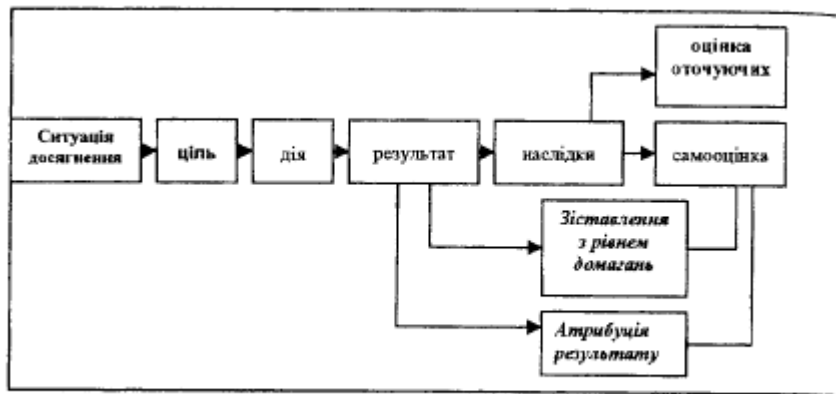

Рис. 8

Модель механізму мотивації досягнення (за Х. Хекхаузеєм)

Характеристика людей з мотивами прагнення до успіху та уникнення невдачі у зв'язку з особливостями функціонування механізму мотивації досягнення дається у таблиці.

Переконання становлять основу соціогенних мотивів і втілюють усвідомлені потреби особистості діяти відповідно до своєї внутрішньої позиції, поглядів, теоретичних принципів. Основою таких потреб виступає сукупність знань про природу, суспільство й людину, тобто світогляд. У психологічній науці заведено пов'язувати світогляд із пізнавальною потребою людини. Це справді один з істотних зв'язків. Водночас світогляд як головна "одиниця" взаємовідносин людини і світу ширший від системи знань. Це, передусім, свідоме ставлення до світу, яке охоплює і знання, і оцінку, і дії в їхній єдності. Світогляд і пов'язані з ним переконання мають складну психологічну структуру, яка містить три головні компоненти:

- когнітивний (знання);
- емоційний (оцінка, ставлення);
- поведінковий(воля).

Установка — це стійка схильність індивіда до певної форми реагування, за допомогою якої може бути задоволена та чи інша потреба. Установка спонукає людину орієнтувати свою діяльність у певному напрямі і діяти послідовно щодо всіх об'єктів і ситуацій, з якими вона пов'язана.

Установка відображає стан особистості, який виникає на основі взаємодії її потреб та відповідної ситуації їхнього задоволення, забезпечує легкість, майже автоматичність, та цілеспрямованість поведінки.

Завдяки повторюванню так званих установчих ситуацій поступово формуються "фіксовані установки особистості", які непомітно для неї самої впливають на її життєві позиції.

Прикладів форм поведінки, в яких виявляються фіксовані установки щодо різних фактів суспільного життя, досить багато. Ці установки можуть бути як позитивними (поведінка молодшого школяра, який виконує вказівки вчителя, пов'язана із засвоєнням знань і норм поведінки, детермінована позитивним ставленням його до вчителя), так і негативними, що мають характер упередження. Як приклад останніх можна навести так звані етнічні стереотипи, які опосередковують ставлення до представників кавказьких національностей як до войовничих, сексуально агресивних, спритних тощо. Ці установки є результатом поспішних і недостатньо обгрунтованих висновків, зроблених на основі деяких фактів особистого досвіду, а частіше — наслідком некритичного засвоєння стереотипів мислення.

Які фактори мотивують соціальну поведінку особистості?

По-перше, це засвоєні традиції і звичаї.

По-друге, сприйнята і засвоєна особистістю система життєвих цінностей — того, до чого людина прагне, на що орієнтує своє життя.

Окремо слід зупинитися на розгляді явища, на яке звернули увагу американські психологи, вивчаючи соціальні впливи, що виникають у межах малих соціальних груп і позначаються на психології окремої людини. Згідно з *теорією когнітивного дисонансу* А.Фестінгера, особливістю психічного життя людини є прагнення до того, щоб в усій системі поведінки — поглядах, думках, спонуках — існувала певна відповідність між усіма компонентами. Фестінгер наголошував наявність відповідності між тим, що людина знає, у що вона вірить, і тим, що вона робить. Індивід має певні думки, погляди, емоційне ставлення до явищ життя і прагне до їх внутрішньої відповідності.

Якщо в сукупності наших знань про дійсність виникає невідповідність між окремими їх елементами, то це спричиняє психологічний процес, спрямований на послаблення або зняття цього дисонансу. Дисонанс створює стан дискомфорту людини й спрямовує її поведінку на те, щоб його зменшити. Дисонанс може бути викликаний новою інформацією, яку людина або приймає і змінює свою поведінку згідно з новими даними, або не приймає (запобігає їй), або замінює самі об'єктивні умови.

Дисонанс і сила його тиску на особистість виявляють, які саме елементи не співвідносяться між собою. Якщо суперечливі елементи нашого знання є дуже значущими для нас — наприклад, ми дізнаємося про такі вчинки симпатичної нам людини, які суперечать нашим очікуванням, — вплив

дисонансу на нашу поведінку буде інтенсивним, в інших випадках — слабким.

5. *Спрямованість особистості*

Спрямованість — одна з найістотніших сторін особистості, що характеризують її мотиваційну сферу, її ініціативну поведінку, яка виходить за межі пасивних реакцій на зовнішні подразники. Під спрямованістю розуміють систему домінуючих мотивів. Провідні мотиви підпорядковують собі всі інші й характеризують будову всієї мотиваційної сфери людини. Виникнення ієрархічної структури мотивів виступає як передумова стійкості особистості. Які ж головні компоненти спрямованості особистості? У структуру спрямованості входять, передусім, усвідомлені мотиви поведінки: цілі, інтереси, ідеали, переконання особистості.

За домінуючою в діяльності та поведінці людини мотивацією розрізняють три основні види спрямованості: спрямованість на взаємодію, спрямованість на завдання (ділова спрямованість) і спрямованість на себе (особиста спрямованість).

Спрямованість на взаємодію спостерігається у тих випадках, коли вчинки людини визначаються потребою у спілкуванні, прагненням підтримувати добрі стосунки з колегами. Така людина виявляє стійкий інтерес до спільної діяльності, хоча її фактичний внесок у виконання завдання може бути мінімальним.

Спрямованість на завдання, або ділова спрямованість відображає перевагу мотивів, які породжуються діяльністю, інтерес до процесу праці, безкорисливе прагнення до опанування нових навичок та умінь. Людина з такою спрямованістю орієнтується на співпрацю з колективом, домагається найбільшої продуктивності праці — своєї та інших людей, намагається обґрунтовано довести свою точку зору, яку вважає корисною для виконання завдання.

Спрямованість на себе, або особиста спрямованість, характеризується перевагою мотивів досягнення особистого добробуту, прагненням підтвердити особисту першість та престиж. У цьому випадку людина частіше зайнята собою, своїми почуттями, переживаннями, мало реагує на потреби оточуючих людей, байдужа до колег, своїх обов'язків.